

Szabadság

A *Magyar Filozófiai Szemle* 2016. évi 2. számában a szabadság különböző – metafizikai, etikai, politikafilozófiai – aspektusairól közlünk írásokat, kortárs és történeti szerzőkről, témákról egyaránt.

Huoranszki Ferenc *Racionális képességek és metafizikai szabadság* című írásának tézise szerint a morális megítélhetőséghez szükséges szabadságnak metafizikai, és nem vagy nem csak pszichológiai feltételei vannak. Kondicionális elemzése szerint az alany csak olyan cselekedetekért felelős, amelyeket képes lenne megtenni vagy elkerülni. Az pedig, hogy az alany mit képes megtenni, nemcsak általános képességein, hanem a konkrét helyzetben a cselekvés kivitelezéséhez szükséges lehetőségeken is múlik. (Egy bezárt szobában lévő személy nem felelős azért, hogy nem megy ki a szobából – általános képességei megvannak ehhez, konkrét lehetőségei azonban hiányoznak.) A képességek és diszpozíciók sok tekintetben hasonlítanak egymáshoz, azonban a képességek, Huoranszki szerint, mégsem diszpozíciók. Ezzel összhangban a felelősség tulajdoníthatóságának feltétele szerinte nem az erkölcsi habitus, a helyes cselekvésre való diszpozíció: a bátor és a gyáva ember egyaránt képes arra, hogy ha úgy dönt, a bátor cselekedetet hajtsa végre, noha habitusuk, diszpozíciójuk különbözik. Az erkölcsi megítélhetőség lényegi feltétele Huoranszki szerint a *racionális kontroll* megléte, az, hogy az alany *megfontolásai és döntései alapján* képes valamit megtenni vagy elkerülni. E nézet következménye, hogy az erkölcsi megítélhetőséghez szükséges képességek igen illékonyak, erősen érzékenyek a külső és belső változásokra. Birtoklásukat lehetetlenné teheti például a környezet változása, vagy éppen a stressz. Mindebből azonban nem következik, hogy soha senki ne lenne képes a racionális kontrollra; a metafizikai szabadság feltételei olykor teljesülnek.

Gyarmathy Ákos *Frankfurt-esetek és alternatívák: válasz a dilemmára* című tanulmánya is az erkölcsi felelősség tulajdoníthatóságának a feltételeivel foglalkozik (és egy bizonyos ponton reagál Huoranszki álláspontjára is). Abban a vitában fogalmaz meg egy érvet, amelyik az úgynevezett alternatív lehetőségek elvét vallók és azok között folyik, akik a felelősséget ahhoz kötik, hogy a cselekvésnek az

alany-e a forrása, az alany kontrollja alatt áll-e. Az utóbbi, a kortárs irodalomban Harry Frankfurttól eredeztethető javaslat szerint a cselekvő akkor felelős tettéért, ha az az ő akaratából történik meg, függetlenül attól, hogy van-e lehetősége másképp cselekedni. A feljebb említett egyszerű példát tovább szöve: tegyük fel, hogy egy szerzetes úgy dönt, hátralevő életét a cellájában, meditálással tölti. Tudtán kívül ugyanakkor a cella ajtaját rázárták. A Frankfurt-féle nézet szerint a szerzetes felelős azért, hogy nem megy ki a cellából, függetlenül attól, hogy ha megváltoztatná elhatározását, és mégis ki akarna menni, nem lenne erre képes. Az irodalomban Frankfurt és mások számos szofisztikáltabb példát javasoltak, amelyek egy része nem magának az alternatív cselekvésnek a lehetőségét, hanem a cselekvésre vonatkozó szándék megváltoztatásának, vagy legalábbis a szándék megváltoztató folyamat kezdete megjelenésének a lehetőségéhez, a „szabadság szikrájához” köti a felelősséget. Továbbá, a példák diszkutálásában fontos szerepet játszik, hogy a döntési folyamatot determinisztikusnak vagy nem determinisztikusnak fogjuk-e fel. A Frankfurt-féle nézet legerősebb kritikája egy sor ellenvetést összefoglaló mesterérv, az úgynevezett dilemma-érv, aminek a lényege a következő. Amennyiben az alanyt meg lehet fosztani az alternatíváitól, akkor a cselekedete eleve determinált, így ahhoz, hogy felelősnek tekintsük, eleve el kell utasítani az alternatív lehetőségek elvét mint a felelősség feltételét. Másfelől, ha az alany azért felelős a tettéért, mert azt valóban elkerülheti, akkor nem lehet őt megfosztani az alternatívától. Gyarmathy négyféle ismert ellenérvet vizsgál meg részletesen a dilemma-érvre. Elemzése szerint ezek nem kielégítőek, így nem támasztják alá, hogy fenn kell tartanunk az alternatív lehetőségek elvét. Ezen túlmenően egy újabb fajta, saját Frankfurt-példát is megfogalmaz, ami reményei szerint nem vétkes a másik négy ellenvetés hibáiban, és ilyenformán meg tudja védeni a felelősség Frankfurt-féle elképzelését.

Bernáth László és Tőzsér János, illetve Székely László tanulmánya a szabad akarat és az indeterminizmus viszonyával foglalkozik. Bernáth és Tőzsér *Szabad akarat és ágensokozás* című tanulmánya szerint a legnagyobb kihívás valamennyi libertáriánus elmélet számára az, hogy ha döntéseink vagy cselekedeteink nem determináltak, akkor miért nem pusztán véletlenszerűek. Az egyik megoldási javaslat szerint ha a döntés és cselekvés megfelelő indeterminisztikus esemény-oksági láncba illeszkedik, akkor nem véletlenszerű, és ha ez az indokokból és más mentális előzményekből álló oksági sor egyben a döntés racionalitását is biztosítja, akkor a döntés és a belőle fakadó cselekvés szabad. Az ágens-libertáriánusok, ahova a szerzők álláspontja is besorolható, ezt vitatják. Gondolatmenetük Inwagen úgynevezett *visszajátszás-érvéből* indul ki, amely szerint *semmilyen*, a döntést megelőző indeterminisztikus oksági történet sem képes kizárni a döntések és a belőlük fakadó cselekedetek véletlenszerűségét. Bernáth és Tőzsér tanulmányukban a következők mellett érvelnek: a visszajátszás-érv csak akkor cáfolható meggyőzően, ha azt állítjuk, hogy szabad cselekedeteink nem rendelkeznek előzetes valószínűségekkel, és egyedül az ágens-libertarianizmus

egyeztethető össze az előzetes valószínűségek tagadásával úgy, hogy egyúttal képes magyarázni azt, hogyan lehet a szabad elhatározások és a döntések forrása maga az ágens.

Ezzel összhangban a szerzők szerint a szabad cselekvést egy ágens-okság fogalom segítségével kell értelmezni. E felfogás szerint, ahogy Chisholm fogalmaz, az ágens a mozdulatlan mozgatóhoz hasonló, vagy másképp: minden szabad cselekedet valódi kezdet. Bernáth és Tózsér ezt a következőképpen bontja ki: a szabad cselekvő saját oksági tevékenységének kontrollálása révén képes elindítani egy más tényező által nem meghatározott oksági folyamatot, ahol ez a kontroll nem oksági, hanem közvetlen. Végezetül arról is igyekeznek számot adni, mit kell értenünk azon, hogy egy ilyen ágens-oksággal értelmezett szabad cselekvés racionális.

Székely László *Indeterminizmus, kvantummechanika és akaratszabadság Karl Popper Nyitott világegyetemében* című írásában Popper nézeteit vizsgálja a szabad akarat és az indeterminizmus kapcsolatáról. Székely egyfelől bírálja Popper felfogását az indeterminizmusról, amely megkülönbözteti a(z empirikusan tesztelhetetlen) metafizikai és a tudományos determinizmust, amit a kiszámíthatósággal azonosít. Ezzel a megközelítéssel Székely szerint az a baj, hogy nem jelent distinkciót olyan folyamatok között, amelyek intuitíve különbözőek; így az eleve elrendelés és a klasszikus mechanika determinisztikusságának feltevése ugyanabban az értelemben metafizikai, másfelől nem mutatja meg a különbséget a klasszikus mechanika e meghatározás szerint indeterminisztikus folyamatai (így a soktest-rendszerek folyamatai) és az indeterminisztikusnak tekintett kvantummechanikai folyamatok között. Popper szerint a fizikai világ indeterminisztikus, de a szabad akarat lehetőségének ez csak szükséges, de nem elégséges feltétele. A szabad akarat általi meghatározottság lehetőségének feltétele az is, hogy a fizikai jelenségek szférája „okságilag nyitott” legyen az elme irányában. Az indetermináltság/determináltság, illetve az oksági nyitottság/zártság fogalma különbözik: az előbbi az egynemű, az utóbbi a különböző fajta jelenségek vagy „létszférák” közötti viszony, jelesül a popperi első, második és harmadik világ, azaz a fizikai, a mentális és az „objektívizálódott szellem” világa közötti viszonyokra értelmezett. Székely egyik kritikai meglátása szerint ha elfogadjuk Popper javaslatát arról, hogy a fizikai jelenségek oksági nyitottsága a mentális irányában feltétele annak, hogy képesek legyünk szabad akaratunkból előidézni fizikai változásokat, akkor nincs szükség a fizikai indeterminizmus feltételezésére. A másik kritika, hogy a popperi elképzelés nem ad választ a pszichológiai determinizmus versus indeterminizmus és a szabad akarat kapcsolatának problémájára.

A szabadság fogalmát a filozófia történetében vizsgáló tanulmányok felsorolását időrendben Tóth Olivér István *„Az értelem nincs olyképpen alávétve a véletlennek, mint a test” – Spinoza az értelem szabadságáról egy középkori vita kontextusában* című írásával kell kezdenünk. A szerző Spinoza filozófiájának egyik

fontos kérdését közelíti meg filozófiatörténeti oldalról, újszerű módon: hogyan lehetségesek szabad ideák, ha minden véges módusz végtelen oksági lánc eredménye. A tanulmány Descartes és a kortárs karteziánus szerzők mellett Spinoza gondolkodásának azokat a kimutatható, vagy legalábbis valószínű forrásait is föltárja e problémával kapcsolatban, amelyek ibn Rusd (Averroës) szövegeiig és az eszméit vitató közvetlen utókoráig nyúlnak vissza. A vizsgálódásnak Spinoza összetett kulturális háttéréből eredő filozófiatörténeti érdekessége, hogy a németalföldi filozófus gondolkodásában találkozik az Averroëshez kapcsolódó viták hagyományozódásának két szála, a középkori és kora újkori zsidó bölcselet, illetve keresztény skolasztika nézőpontja, amelyek az arab filozófia egykori vitájának különböző szövegeit, korszakait és gondolatait emelik ki.

Szegedi Nóra *A szabadság mint autonómia – Kant* című írása Sartre-nak Descartes szabadságfogalmáról szóló tanulmányát idézi bevezetőjében, amely szerint a filozófiai szabadságfogalmak különbözősége a szabadság eltérő tapasztalatán alapul. Sartre gondolatát tovább folytatva és Kantra alkalmazva a szerző kifejti, hogy a köniigsbergi gondolkodó számára a szabadság mindenekelőtt gyakorlati, vagyis morális szabadság. Szegedi Nóra a továbbiakban *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése* és *A gyakorlati ész kritikája* című két alapvető kanti morálfilozófiai munkát veti össze abban a tekintetben, hogy miként alakult ki ez a szabadságfogalom Kant gondolkodásában. Tanulmányában a szerző többek között olyan kérdéseket érint, mint a törvényhozó akarat (*Wille*) és a döntéshozó akarat (*Willkür*) fogalom párjának értelmezése Kant terminológiájában, majd a záró sorokban fölhívja az olvasó figyelmét arra, hogy „a morális törvény megszólalása révén közvetlenül megtapasztalható, tehát fenomenológiai tartalommal rendelkező szabadság mellett Kantnál egyfajta „normatív-posztulált szabadság is jelen van”.

Kiss Csaba *Hegel, Tocqueville és a szabadság két fogalma* című írása a modern politikafilozófia egyik, a szabadsággal kapcsolatos alapkérdéséről, az Isaiah Berlin terminológiájával *pozitív* és *negatív* szabadságnak nevezett fogalmaknak a megkülönböztetéséről, illetve összehasonlításának lehetőségéről szól. A modernek és az antikvitás szabadságfogalmának megkülönböztetése ugyan már a kora újkorban, Hobbesnál megjelenik, de majd csak Constant és Hegel révén válik a modern diskurzus részévé. Mindkét gondolkodó közvetlen kiindulópontja Rousseau (antikizáló) államfilozófiája. A továbblépés útja ezek után azonban sem Hegel, sem a Kiss Csaba által elemzett másik francia gondolkodó, Tocqueville számára nem Rousseau sarkítottan állam- és közösségközpontú elmélete ellenpontjának a megalkotása, hanem a pozitív és negatív szabadság, más oldalról nézve a *citoyen* és a *bourgeois* szabadságának egyensúlyban tartása. Hegel ezt a célt a *polgári társadalom* fogalmának megformulálásával és a kettő közötti kapcsolatnak a *testületeken* keresztüli biztosításával éri el, Tocqueville pedig a tömegdemokráciából eredő veszélyek, a *többség zsarnoksága, illetve a választott despotizmus* ellenszerét keresve fejti ki a *községi önkormányzat* elvéről szólván a két modern

szabadságfogalom egymásra utalt voltát: a pozitív szabadságról való lemondás, a politikai passzivitás végső soron negatív szabadságunkat is fenyegeti.

Marosán Bence Péter *Sartre és a szabadság határai – A passzivitás három dimenziója Sartre fenomenológiájában* című írása olyan nevet és eszméket tárgyal részletesebben, amelyek az első két tanulmányban csupán – igaz, hangsúlyos – hivatkozásként fordultak elő. A szerző tanulmánya bevezetőjében fölidézi azt a Sartre filozófiai nézeteiről elterjedt és elfogadott képet, amely szerint a francia filozófus Descartes-ig visszanyúló emberképére a szabadság és determinizmus merev dichotómiája épül. Marosán Bence Péter tanulmányában emellett hoz föl érveket, hogy Sartre-nak ezen kétségtől létező, a szabadság meglehetősen *absztrakt* felfogására vezető nézetei mellett a *passzivitás* hangsúlyozása révén már korai fenomenológiai korszakában megjelenik a szabadság *konkretizálható* fogalma is. A szerző tanulmányában csupán a korai fenomenológiai korszak szövegeinek elemzésére szorítkozik, ám írásának záró gondolataiban már fölveti, hogy Sartre későbbi marxista korszakában kifejtett azon gondolatainak az előzményei, amelyek az ember szociális és intézményi meghatározottságát hangsúlyozzák – igaz, más keretben és más terminológiával –, megvannak már első, fenomenológiai korszakában is.

Szemle rovatunk egyik írása, Fazakas István ismertetése Takács Ádám *A fenomenén és tárgya* címmel megjelent tanulmánykötetéről szintén a fenomenológia körébe tartozik. A tanulmánykötet szerzője történetileg is érinti mind a német, mind a francia fenomenológia néhány alapproblémáját Husserltől egészen Marionig, majd fölmutatja ezek újszerű továbbgondolásának a lehetőségét is. A rovat másik írása Nagy József ismertetése Nyirkos Tamás *Bevezetés a világvégéhez – Joachim apát történelmi misztikája* című kismonográfiájáról. A kötet szerzőjének egyik feladata az volt, hogy a laikus közönség számára kortörténeti keretbe állítsa a nem különösebben ismert Fiorei Joachim apátot. (Ebben az esetben a téma kutatóinak igen exkluzív körén túl valamilyen értelemben mindenki laikusnak számít.) A fennmaradt szövegek történeti elemzésén kívül Nyirkos Tamás főként a kor időszemléletének részleteiről fogalmaz meg figyelemre méltó gondolatokat.

Ambrus Gergely – Mester Béla

